

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT

Laura Jõgar

LÕUNAEESTI SÕNAVARA TUNDMINE TARTU ÕPILASTE HULGAS

Bakalaureusetöö

Juhendaja professor Karl Pajusalu

Tartu 2020

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Lõunaeeesti sõnavara kujunemine	5
1.1. Lõunaeeesti koht läänemeresoome keelealal	5
1.2. Lõunaeeesti sõnavara omapärast	7
1.3. Tartu murre ja selle sõnavara	8
2. Lõunaeeesti sõnavara eesti kirjakeeles	10
2.1. Lõunaeeesti sõnade tulek eesti kirjakeelde	10
2.2. Lõunaeeesti sõnad tänapäeva eesti keeles	11
3. Lõunaeeesti sõnade tundmine Tartu ja Kõrveküla õpilaste hulgas	14
3.1. Valim ja küsitluse läbiviimine	14
3.2. Tulemuste analüüs	15
3.2.1. Analüüs EKSS-i märgendite järgi	17
3.2.2. Analüüs sõnade tundmise määra järgi.....	19
3.3. Järeldused.....	21
Kokkuvõte.....	24
Kirjandus.....	26
Lisa 1. Küsitlus	28
Summary	31

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö eesmärk on selgitada välja, kui hästi tunnevad Tartu ja Kõrveküla 9. ja 12. klasside õpilased sagedasemaid lõunaeesti päritoluga sõnu.

Valisin selle teema, kuna olen ise Tartust pärit ja ka minu vanemad ja vanavanemad on Tartumaalt pärit. Meie peres on seetõttu igapäevases suhtluses päris palju lõunaeesti päritoluga sõnu kasutusel ja see tekitas huvi uurida, kui palju teavad teised Tartu noored sagedasemate lõunaeesti sõnade tähendusi. Lisaks koostas juba varasemalt koos Tuuli Reinthaliga eesti murrete kursusel lühiuurimuse, milles uurisin Kõrveküla Põhikooli õpilaste Tartu-Maarja murdesõnade tundmist (Jõgar, Reinthal 2019). Selles uurimistöös kavatsen sama teemaga tegelda põhjalikumalt, kaasates mitme kooli õpilasi. Uurin küsitluse abil, kuidas õpilased tunnevad sõnu, mis on kasutusel lõunaeestis laiemalt, mitte ainult Tartu-Maarja kihelkonnas.

Uurimise käigus soovin leida vastused järgnevatele küsimustele:

- 1) kui hästi tunnevad õpilased lõunaeesti sõnu;
- 2) millise kooli õpilased tunnevad lõunaeesti sõnu kõige paremini;
- 3) millised tegurid ja mil määral mõjutavad õpilaste lõunaeesti sõnade tundmist (päritolu, haridus, sugu)?

Oma varasema lühiuurimuse põhjal püstitan hüpoteesi, et õpilased tunnevad lõunaeesti sõnu pigem vähe ja et kõige rohkem mõjutab õpilaste lõunaeesti sõnade tundmist nende päritolu – kõige paremini sooritavad testi need, kelle juured on Lõuna-Eesti tuumalal, st ajaloolisel Võru- ja Setumaal.

Uurimuse jaoks viisin kolmes Tartu koolis ja Kõrveküla Põhikoolis läbi testi, mis selgitas valitud sõnade puhul välja, kas õpilased tunnevad neid või mitte. Valisin vastajateks 9. ja 12. klasside õpilased Kõrveküla Põhikoolis, Hugo Treffneri Gümnaasiumis, Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasiumis ja Tartu Veeriku Koolis. Valitud on võimalikult erinevad koolid, et selgitada välja, kui palju on kool uurimistulemusi mõjutavaks teguriks

– asukoha, vanuse (põhikool või gümnaasium), kooli sisseastumise keerukuse ning lõunaesti sõnade (õppetöö käigus) õpetamise ja kasutamise suhtes.

Testis palusin õpilastel kõigepealt kirjutada oma klass, sugu ning vanemate ja vanavanemate sünnikohad. Nii on leitav, kas ja mil määral on sugu ning perekondlik päritolu õpilaste murrete tundmist mõjutavaks teguriks. Test koosneb ühest ülesandest, kus tuleb kirjutada 50-le esitatud murdesõnale kirjakeelsed vasted koos näitelausetega sõnade kasutuse kohta. Osa sõnu on valitud Eino Kopponeni väitekirjast „Eteläviron murteen sanaston alkuperä – itämerensuomalaista etymologiaa“ (1998) kriteeriumi põhjal, et need on tuntud lõunaesti sõnad, mida ilmselt ollakse kuulnud, kuid mis pole siiski kujunenud päris tavalisteks kirjakeele sõnadeks. Lisatud on lõunaesti sõnu, mis on kasutusel minu perekonnas.

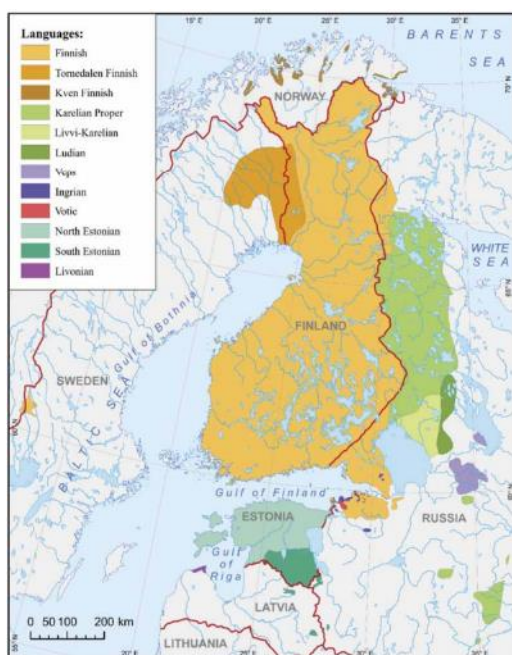
Kogutud andmeid uurin nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt. Koostan uuritavatest sõnadest pingerea nende tundmise kohta ning püüan välja selgitada põhjusi, miks osad sõnu tuntakse ja teisi mitte, mis võis tekitada valesid seoseid jms. Koostan uurimistulemustest kvantitatiivse ülevaate soo ja erinevate koolide õpilaste tulemuste põhjal.

Uurimistöö koosneb sissejuhatuses, ülevaatlikest peatükkidest lõunaesti keele kujunemise ja sõnavara kohta, testi tulemuste esitusest ja analüüsist ning kokkuvõttest.

1. Lõunaeesti sõnavara kujunemine

1.1. Lõunaeesti koht läänemeresoome keelealal

Läänemeresoome keeltele on olnud üks ühine eelkäija – soome-ugri algkeel. Seda kõneldi Volga käärust Uuralini ulatuvas regioonis ja see püsis koos ühe keelena umbes aastani 2000 eKr. Pärast seda eristus läänemeresoome algkeel, mille kõnelejad siirdusid Läänemere äärde. (Lang 2018: 193) Läänemeresoome keelte tänapäevast paiknemist on kujutatud joonisel 1.

Joonis 1. Läänemeresoome keelte tänapäevane paiknemine (Honkola jt 2019: 163, joonis 1; keelte nimetused eesti keeles: Finnish = soome keel, Tornedalen Finnish = meä keel, Kven Finnish = kveeni (kainu) keel, Karelian Proper = päriskarjala keel, Livvi-Karelian = livviko (Aunuse karjala) keel, Ludian = lüüdi keel, Veps = vepsa keel, Ingrian = isuri keel, Votic = vadja keel, North Estonian = põhjaeesti keel, South Estonian = lõunaeesti keel, Livonian = liivi keel).

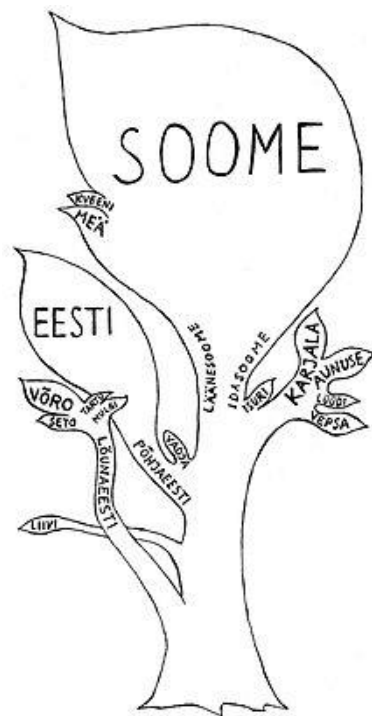
Nagu joonis 1 näitab, kõneldakse läänemeresoome keeli tänapäeval laial alal Skandinaavias, Baltimaades ja Kirde-Venemaal. Ajalooliselt on need keeled kõik läänemeresoome algkeele järeltulijad, tänapäevasteks keelteks on need kujunenud viimase 2000 aasta jooksul. (Honkola jt 2019: 162–163)

Eesti murded arenesid iidsetest läänemeresoome hõimukeeltest. Neid oli vähemalt kaks: ühest kujunesid põhjaeesti, teisest lõunaeesti murded. (Pajusalu jt 2018: 67) Lõunaeesti hõimukeele ehk Ugala eraldumine läänemeresoome algkeelest oli lõunaeesti murrete kujunemise esimene etapp. See algas vähemalt paar tuhat aastat tagasi. (Pajusalu jt 2018: 67)

Esimesel aastatuhandel pKr. jagunesid lõunaeesti murded lääne- ja idarühmaks. Kõigepealt eristus lääne- ehk Mulgi murde idapoolsest lõunaeestist. Teise aastatuhande alguses hakkasid kujunema meile tänapäeval tuttavad lõunaeesti murded. Pärast muinasaja lõppu 13.–16. sajandil hakkasid seoses alamsaksa keele mõjul toimunud keelestruktuuri muutustega kujunema kitsamad murdeerinevused, näiteks hakkasid levima lõpukadu, sisekadu, analoogilised *de*-mitmus ja *si*-imperpekt jms. Huno Rätsepa teooria põhjal algasid need muutused lõunaeestist ja levisid sealt põhja ja lääne poole (Rätsep 2002: 22–24).

Lõunaeesti murrete vahelised erijooned on tekkinudki peamiselt viimase aastatuhande jooksul. Neid on oluliselt mõjutanud erinevad keele- ja murdekontaktid. Mulgi murret on mõjutanud lääne-eesti keel, Tartu murret põhjaeesti keel, Setu murrakuid vene murded. Lisaks on viimastel sajanditel olnud oluline ka kirjakeelte mõju. Tartu ja Võru murde alal kasutati ajaloolist tartu kirjakeelt, Mulgi alal põhjaeesti kirjakeelt, kuid Setu ala jäi 20. sajandini eesti kirjakeele mõjuväljast üldse välja. (Pajusalu jt 2018: 68–69)

Läänemeresoome keelte hargnemist kujutab Sulev Iva joonistatud keelepüü joonisel 2. Sellelt on näha, et lõunaeesti hõimukeel on hargnenud läänemeresoome algkeelest enne teisi läänemeresoome keeli. Sellest on omakorda tekkinud võru, setu, tartu ja mulgi murre.

Joonis 2. Läänemeresoome keelepuu Sulev Iva (2008) järgi. Lehtede suurus osutab keelte kõnelejaskonna suurust.

1.2. Lõunaeesti sõnavara omapärast

Põhjaeesti ja lõunaeesti murded erinevad kümnete häälikuliste ja morfoloogiliste joonte ning samuti paljude sõnade poolest. Eino Koponeni doktoritöö (1998) andmetel esineb 19 121 murdesõna eelkõige lõunaeesti murretes, põhjaeesti murrete omapärast sõnavara on vähemalt sama palju. Vanimad sõnavara erinevused pärinevad aastatuhandete tagant ja tulenevad kunagiste läänemeresoome hõimude murdekeele erinevustest. Rohkem eriarenguid on toimunud siiski hiljem – erinevate keelekontaktide, administratiivpiiride jms tõttu. (Pajusalu jt 2018: 77) Ka läänemeresoome keelte sõnavara kvantitatiivne analüüs näitab lõunaeesti sõnavara vana erinevust põhjaeestist ja teistest läänemeresoome keeltest (Honkola jt 2019).

Eino Koponeni doktoritöö lõunaeesti sõnavara algupärast näitas, et lõunaeesti eripärase sõnavara hulgas on vanu indoeuroopa laensõnu (nt *mehilane* 'mesilane'), vanu omapäraseid balti laene (nt *iherus* 'jõeforell', *pahr* 'kult') ning vanu idaslaavi ja

muinasvene laensõnu (nt *lahits* 'kärp', *luits* 'lusikas'). Lõunaeeesti sõnavaras on mitmeid ühisjooni idapoolsete soome-ugri ja läänemeresoome keeltega (nt *haugas*, *ildane*, *sõtse*) (Koponen 1998: 219–224). Eesti keelealal moodustavad lõunaeeesti murded ühe kolmest suurest sõnavaraalast (Krikmann, Pajusalu 2000).

1.3. Tartu murre ja selle sõnavara

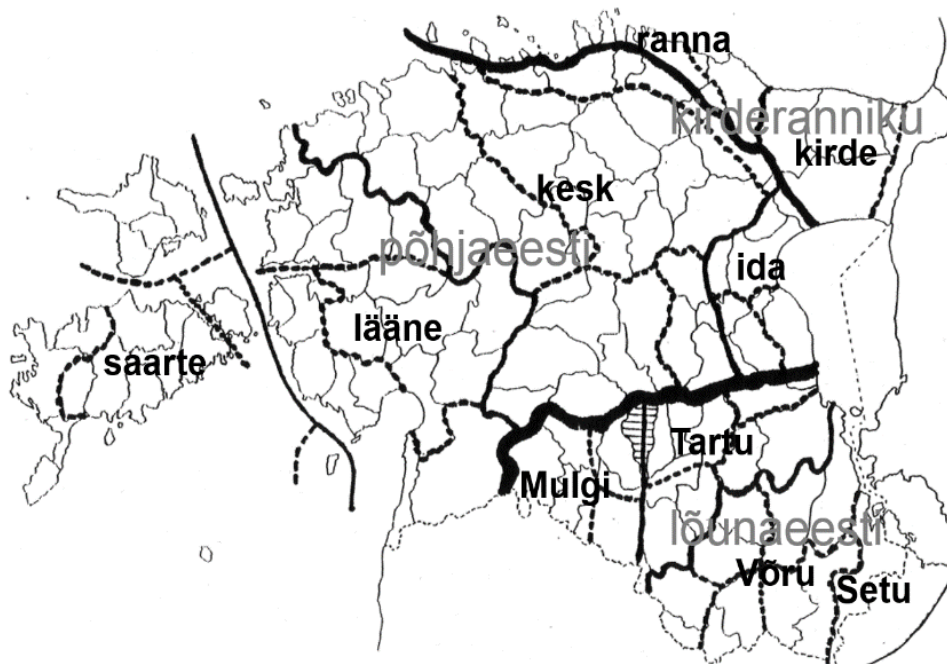
Tartu murde piirkonnaks on Tartumaa lõunaosa Peipsi järvest Võrtsjärveni, samuti ulatub see lääne pool kiiluna Mulgi ja Võru alade vahel kuni Läti piirini. Tartumurdelised alad kujunesid põhiliselt muistsest Ugandi maakonnast, mille kunagine keskus Otepää on hiljem olnud oma keeletava poolest vanapärasemaid Tartu murrakuid.

Eesti muinasmaakonnad esitab joonis 3 ja eesti murdealad joonis 4. Maa-alalises ja kultuuriloolises mõttes on Tartu murret peetud lõunaeeesti keelealal keskseks. Samuti oli Tartu murre lõunaeeesti kirjakeele ehk tartu keele alus, kuigi lõunaeeesti kirjakeeles oli siiski rohkem põhjaeestipärasusi kui Tartu murdes. (Pajusalu jt 2018: 181)

Joonis 3. Eesti muinasmaakonnad¹

¹ Avalik omand: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6421206>

Joonis 4. Eesti murded (Pajusalu 2018: 112)

Tartu murde erijooned hakkasid kujunema hiljemalt muinasmaakondade kujunemise aegadel. Seda kinnitavad Läti Henriku kroonika 13. sajandi kohanimed, mis on jäänud püsima, ning tartu kirjakeele vanimad teosed nagu Wastne Testament (1686). (Pajusalu jt 2018: 181)

Tartu murdel on palju sarnasusi oma naabermurretega. Tartu murde mitmed hääliku- ja vormijooned sarnanevad Mulgi murdega, näiteks konsonantide epenteetiline palatalisatsioon (nt *üits* 'üks', *läits* 'läks') ja mitmed käändelõpud (nt *n*-inessiiv: *järven* 'järves'). Sõnavara poolest on rohkem sarnasusi aga Võru murdega, sest neil on palju ühist ehtlõunaestilist sõnavara, mis tihti Mulgi murde aladele ei ulatu või ulatub ainult Tartu murde naabruses (nt *liin* 'linn', *ninn* 'lill', *pähn* 'pärn'). (Pajusalu jt 2018: 181)

2. Lõunaeesti sõnavara eesti kirjakeeles

2.1. Lõunaeesti sõnade tulek eesti kirjakeelde

Eesti ühtne kirjakeel loodi 19. sajandi keskel käsikäes Eesti rahvusliku ärkamisega. 20. sajandi alguseni jäi eesti kirjakeel aga üsna nõrgalt normeeritud keeleks, mis laskis välja paista keekekasutaja päritolu tema keeles esinevate murdejoonte põhjal. 20. sajandi esikümnenditel mindi kirjakeele normeerimisega kiiresti edasi, hakates taotlema, et inimesed üle Eesti hakkaksid kasutama Põhja-Eesti keskosa keelepõhjale loodud ühist kirjakeelt. Loodi ka mitmeid uusi, üldiseks kasutamiseks mõeldud norme, mis omakorda kitsendasid keele ajaloolist mitmekesisust. Siiski aitasid erineva taustaga keeleuendajate taotlused eesti kirjakeelel ka stiililiselt laieneda ja mitmekesistuda. Murded said allikaks oskuskeelte loomisel, mitmeid murdesõnu võeti samuti üldkeelde. Kui varem eesti kirjakeel oli toetunud peamiselt põhjaeesti keskmurdele, siis keeleuendajate ettepanekutes oli oma märkimisväärne koht ka Eesti äärealade murretel, nagu saarte ja lõunaeesti murded. (Pajusalu 2013: 68–69)

Juba 20. sajandi alguses rõhutasid nooreestlased, et sõnavara rikastamiseks tuleb kirjakeelde võtta murdesõnu, eriti lõunaeesti murretest, samuti tuleb elustada Wiedemanni sõnaraamatu ununenud sõnu (Kaarheit 1950: 24–27).

20. sajandi esimestel kümnenditel pakkusid kirjakeelde mitmeid lõunaeesti sõnu ka Johannes Voldemar Veski ja Jaan Tammemägi. Nemad olid ka esimese õigekeelsus-sõnaraamatu (ÕS 1918) autoreid. Tammemägi pakkus lõunaeesti sõnadest kirjakeelde näiteks sõnad *taid*, *peesima*, *sülem*, *virus*, *pälvima*, *taru*, *tikkama* ja *itkema*. (Kaarheit 1950: 27–28)

20. sajandi alguses hakati aktiivselt ka eesti oskuskeelt korrastama ja täiendama. Selleks pakuti samuti ühe võimalusena välja võtta kirjakeeles kasutusele murdesõnu. Kuna murdesõnavara kogusid veel polnud, sai peamiseks lähtepunktiks F. J. Wiedemanni „Estnisch-Deutsches Wörterbuch“ (1869, 4. tr 1973). Murdesõnad ei pakkunud terminoloogia arendamisel just nii palju võimalusi kui tuletamine või liitmine, kuid nende eeliseks oli, et mitmeid sõnade murdekujusid sai ilma muutmise või kohandamiseta

kasutada. Sellised sõnad olid näiteks *arp*, *hüülima*, *jäätmed*, *kiivas*, *kohr*, *korrastama*, *külmuma*, *manduma*, *orjandus*, *roie*, *rüübi*, *seos*, *südamik*, *tuusik* jt. Mõne sõna puhul tuli siiski nende tähendust teisendada, avardada või kitsendada. Murdesõnale lisati sel juhul näiteks sufiks, mis muutis ta esialgselt kujust erinevaks, nagu *sõltus* > *sõltuma*, *maage* > *maak*, *kähtama* > *kehtima*, *küüs* > *küünis*, *pind* > *pinnas* jt. (Veski 1986: 69)

Kõige rohkem võeti murdesõnu terminitega kasutusele meditsiinis, keemias ja tehnikas. Meditsiini võeti selliseid sõnu u 150, keemia ja tehnika oskuskeelde mõlemasse üle 100. (Veski 1986: 70–71)

2.2. Lõunaeeesti sõnad tänapäeva eesti keeles

Lõunaeeesti murretest laenatud sõnu esineb tänapäeval rohkesti nii eesti oskuskeeles kui ka üldkeeles. Eesti kirjakeeles on selliseid lõunaeeesti sõnu, mille tähendus on algse tähendusega kooskõlas, ning ka selliseid, mille tähendus on vastuolus algse lõunaeeesti sõna tähendusega. Enamasti kirjakeelde võetud lõunaeeesti sõnad pole siiski tähenduslikku vastuolu ja ka sõnavormid on jäänud peaaegu või täiesti samaks. Sellised on näiteks sõnad *ubin*, *peni*, *verev*, *kesv*, *kikas*, *man*, *manus*. Muutunud võib olla aga sõna stiil. (Iva 2019: 51–52)

Eesti oskuskeelde otse üle võetud lõunaeeesti murdesõnadest on tänapäevani kasutusel näiteks sõnad *jäätmed*, *külmuma*, *manduma*, *roie* ja *seos*. Meditsiini valdkonda võetud murdesõnadest on jäänud kasutusele näiteks *mügar*, *rase*, *seeduma* ja *song*. Geograafia oskuskeelde võetud lõunaeeesti sõnadest on jäänud kasutusele näiteks *pudemed*, *mõhn*, *kõnnumaa*, *paduvihm* ja *kostuma*. Eesti oskuskeeles on kasutusel päris palju sõnu, mis on pärit lõunaeeesti murretest. (Veski 1986: 69–76)

Mõned lõunaeeesti murretest kirjakeelde võetud sõnad on aga oma algse tähendusega vastuolus. Nii on näiteks sõna *vastne* lõunaeeestis tähendus 'uus', kuid kirjakeelde võeti see kui termin, mis väljendab 'hulkraksete loomade esimest aktiivset arengujärku pärast munakestadest väljumist'. (Iva 2019: 54) Lõunaeeestikeelne sõna *kähr* algne tähendus on aga 'mäger', kuid see sõna võeti kirjakeeles kasutusele kui 'kährik' ning sealt laenati tagasi võru keelde kujul *kährikpini* ja *kährik*. Samas on lõunaeeesti murretes alles ka sõna

kähr mägra tähenduses ja nii võib tekkida kõnelejalte segadus selle sõna puhul. Keeruline on ka sõnaga *üsk*, mis tähendab lõunaeeesti sõnana 'süli', kuid kirjakeelsena 'emaihu', mis on omakorda võru keeles 'imäkoda'. Seetõttu võru keeles normaalne lause „Lats istus üsän“ kõlab kirjakeeles väga kummaliselt. (Iva 2019: 56–61)

Paljud lõunaeeesti sõnad olid eesti kirjakeeles kasutusel juba sada aastat tagasi. Neid on töös uuritavatest sõnadest ÕS 1918 andmetel üle poole (26 sõna): *haukama* 'hammustama', *kaema* 'vaatama', *kakk* 'öökull' või 'leivapätsike', *kikas* 'kukk', *kõssama* 'midagi lausuma' või 'millelegi reageerima', *lell* 'isa vend', *pedajas* (kujul *pedakas*) 'mänd', *riibuma* 'riisuma', *siug* 'uss' või 'madu', *sõsar* 'õde', *undruk* 'seelik', *vabarnad* (kujul *wabarnas*) 'vaarikad', *veli* (kujul *weli*) 'vend', *vigel* (kujul *wigel*) 'hang', *vöörus* (kujul *wöörus*) 'eeskoda', *üsk* 'süli', 'rüpp' või 'emaihu', *lämmi* (kujul *lämme*) 'soe' või 'soojus', *müre* 'tilgastunud, kergelt hapu', *surkima* (kujul *sorkima*) 'torkima', *susi* 'hunt', *sõtse* 'isa õde' või 'õde', *tsirk* (kujul *sirk*) 'lind', *õkva* (kujul *õkwa*) 'otse', 'kohe' või 'lausa', *peesuma* (kujul *peesima*) 'soojenema', *piirak* 'pirukas' ja *võhl(u)* (kujul *wõhl*) 'rott'. See näitab, et lõunaeeesti sõnavara hakkas eesti kirjakeeles kodunema juba varakult. Enamasti on tegu sõnadega, mis on laia üldlõunaeeestilise levikuga.

Siiski peaaegu sama suur osa uuritavatest sõnadest ÕS 1918-s ei esine (24 sõna): *agu* 'koidueelne hämarus', *kuremari* 'jõhvikas', *rüga* 'rukis', *tsipa* 'natuke', *kesv* 'oder', *kikkapüks* 'nurmenukk' või 'harilik kukeseen', *kõiv* 'kask', *manu* 'juurde', *mõskma* 'pesema', *parts* 'part', 'hoop', 'lök' või 'lask', *prõlla* 'praegu', *pähn* 'pärn', *püüst* 'hari', *ubin* 'õun', *uibo* 'õunapuu', *värat* 'värav', *kütsama* 'küpsema' või 'küpsetama', *lapju* 'labidas', *luits* 'lusikas', *nagel* 'nael', *nõgel* 'nõel', *sann* 'saun', *umbhain* 'umbrohi' ja *värjä* 'värav'. Nende sõnade hulgas on rohkem selliseid, mis esinevad Lõuna-Eestis kitsamal murdealal.

Sada aastat hiljem ehk ÕS 2018-s esinevad uuritavatest sõnadest juba suurem hulk (40 sõna): *haukama* 'hammustama', *kaema* 'vaatama', *kakk* 'öökull' või 'leivapätsike', *kikas* 'kukk', *kõssama* 'midagi lausuma' või 'millelegi reageerima', *lell* 'isa vend', *pedajas* 'mänd', *riibuma* 'riisuma', *siug* 'uss' või 'madu', *sõsar* 'õde', *undruk* 'seelik', *vabarnad* (kujul *vabarnas*) 'vaarikad', *veli* 'vend', *vigel* 'hang', *vöörus* 'eeskoda', *üsk* 'süli', 'rüpp' või 'emaihu', *lämmi* (kujul *lämme*) 'soe' või 'soojus', *müre* 'tilgastunud, kergelt hapu',

surkima 'torkima', *susi* 'hunt', *sõtse* 'isa õde' või 'õde', *tsirk* 'lind', *õkva* 'otse', 'kohe' või 'lausa', *piirak* (kujul *piirakas*) 'pirukas', *agu* 'koidueelne hämarus', *kuremari* 'jõhvikas', *tsipa* 'natuke', *kesv* 'oder', *kikkapiüks* 'nurmenukk' või 'harilik kukeseen', *kõiv* 'kask', *manu* 'juurde', *mõskma* 'pesema', *parts* 'part', 'hoop', 'löök' või 'lask', *prõlla* 'praegu', *pähn* 'pärn', *püüst* 'hari', *ubin* 'õun', *uibo* (kujul *uibu*) 'õunapuu', *värat* 'värav' ja *luits* 'lusikas'.

Osasid uuritavaid sõnu siiski ka ÕS 2018-s ei esine (10 sõna): *peesuma* 'soojenema', *võhl(u)* 'rott', *rüga* 'rukis', *kütsama* 'küpsema' või 'küpsetama', *lapju* 'labidas', *nagel* 'nael', *nõgel* 'nõel', *sann* 'saun', *umbhain* 'umbrohi' ja *värjä* 'värav'. Nendest sõnadest osa on kitsama murdelevikuga (nt *värja*, *umbhain*), suurem osa aga laiemalt levinud sõnade lõunaeestilised häälikkujud (nt *kütsama*, *lapju*, *nagel*, *nõgel*).

Eeltoodust saab järeldada, et paljud lõunaeesti sõnad on saanud osaks tänapäeva eesti kirjakeele sõnavarast. Kuivõrd sellised sõnad on aga kasutusel argikeeles ning kui palju neid tunneb ja oskab kasutada praegune noor põlvkond, on siiski lahtine küsimus. Sellele püütakse leida vastus, testides järgnevalt nende lõunaeesti sõnade tundmist õpilaste hulgas.

3. Lõunaeesti sõnade tundmine Tartu ja Kõrveküla õpilaste hulgas

3.1. Valim ja küsitluse läbiviimine

Oma uurimuse jaoks kogusin andmeid selle kohta, kuidas tunnevad õpilased lõunaeesti sõnu. Andmete kogumiseks viisin Tartu Veeriku Koolis, Kõrveküla Põhikoolis, Hugo Treffneri Gümnaasiumis ja Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasiumis läbi küsitluse, kus õpilased pidid 50 lõunaeesti päritolu sõnale kirjutama kirjakeelse vaste ja näitelause. Viimased olid vajalikud selleks, et saaksin paremini aru, kas õpilane on sõna tähendusest aru saanud või mitte, kuid töös ma neid ei esita. Küsitluse vorm asub lisas 1. Küsitluses osalenute arv on toodud tabelis 1.

Tabel 1. Küsitlusele vastanud õpilaste arv koolide kaupa

Kool	9. klass, õpilaste arv	12. klass, õpilaste arv
Tartu Veeriku Kool (1 klass)	22	
Kõrveküla Põhikool (2 klassi)	28	
Hugo Treffneri Gümnaasium (1 klass)		26
Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasium (1 klass)		22
Kokku	50	48

Tartu Veeriku Koolis osales küsitluses üks 9. klass, kus ülesannet lahendas 22 õpilast. Kõrveküla Põhikoolis osales kaks 9. klassi, kus ülesannet lahendas kokku 28 õpilast. Hugo Treffneri Gümnaasiumis vastas küsitlusele üks 12. klass, kus ülesannet lahendas 26 õpilast. Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasiumis osales samuti üks 12. klass, seal lahendas ülesannet 22 õpilast. Kokku oli valimis 98 õpilast: 50 neist 9. klasside õpilased ja 48 õpilast 12. klasside omad.

Klasside valikul arvestasin, et igast koolist osaleks uurimuses umbes sama palju õpilasi, sellepärast kaasasin Kõrveküla Põhikoolist kaks klassi, kuid teistest koolidest igast ühe. Hugo Treffneri Gümnaasiumist kaasasin uurimusse humanitaarsuuna klassi, mille õpilased võiks oletatavasti kirjanduse ja seega ka murdesõnadega kõige rohkem kokku puutunud olla. Kuna teistes valimis olnud koolides eraldi humanitaarsuuna klasse pole, siis valisin paralleelklasside hulgast need klassid juhuslikult.

Uurimus oli anonüümne, st õpilased nimesid tööle ei kirjutanud, kuid ülesande alguses küsisin neilt sotsiaalseid taustaandmeid: kooli, klassi, sugu, sünnikohta, vanemate sünnikohti ja vanavanemate sünnikohti. Need teadmised toetavad uurimistulemuste analüüsi, kuna võimaldavad võrrelda, millised tegurid võivad mõjutada õpilaste murdesõnade tundmist ja millised mitte.

Küsitluse viisin erinevates koolides läbi ajavahemikul 19. veebruarist kuni 12. märtsini 2020. Sõltuvalt klassist kulus selleks 30–40 minutit, muidugi oli ka õpilasi, kes lõpetasid töö juba 20 minutiga.

3.2. Tulemuste analüüs

Analüüsin tulemusi kahel viisil: EKSS-i märgendite järgi ja tundmise määra järgi. Tabelis 2 on näha uuritavad sõnad, nende tähendused ning seejärel on esitatud õigete vastuste arv ja protsendid koolide kaupa, samuti tulemused kõigi nelja kooli peale kokku. Kui sõnal oli kaks võimalikku õiget vastust, siis lugesin mõlemad õigeks. Samuti lugesin õigeks vastused, mis polnud küll päris täpsed, kuid millest oli siiski aru saada, et vastaja on mõelnud õiget asja, näiteks sõna *vigel* kirjakeelsed vasted on EKSS-i järgi 'hang' ja 'hark', aga lugesin õigeks ka vastuse 'kahvlikujuline töövahend'. Kasutan tabelis koolide nimede kohta järgmisi lühendeid:

- TVK = Tartu Veeriku Kool
- KPK = Kõrveküla Põhikool
- KJPG = Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasium
- HTG = Hugo Treffneri Gümnaasium

Tabel 2. Õigete vastuste arvud ja protsendid koolide kohta sõnade kaupa

Kool	TVK		KPK		KJPG		HTG		Kokku	
Vastajaid kokku	22		28		22		26		98	
Õigete vastuseid	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
<i>agu</i> 'koidueelne hämarus'	3	14%	2	7%	4	18%	13	50%	22	22%
<i>haukama</i> 'isukalt, suurt tükki hammustama'	9	41%	11	39%	7	32%	14	54%	41	42%
<i>kaema</i> 'KÕNEK vaatama'	11	50%	17	61%	16	73%	24	92%	68	69%
<i>kakk</i> 1. 'ümmargune leiva- v. saiapätsike' 2. 'öökull'	10	45%	12	43%	10	45%	18	69%	50	51%
<i>kesv</i> MURD 'oder'	0	0%	1	4%	1	5%	1	4%	3	3%
<i>kikas</i> 'kukk'	8	36%	18	64%	15	68%	23	88%	64	65%
<i>kikkapüks</i> MURD 1. 'nurmenukk' 2. 'harilik kukeseen'	0	0%	0	0%	0	0%	3	12%	3	3%
<i>kuremari</i> 'jõhvikas'	3	14%	4	14%	2	9%	3	12%	12	12%
<i>kõiv</i> MURD 'kask'	11	50%	0	0%	5	23%	5	19%	21	21%
<i>kõssama</i> 1. 'midagi ütleva, häält tegema' 2. 'millelegi reageerima, millestki välja tegema'	8	36%	9	32%	6	27%	18	69%	41	42%
<i>kütsama</i> 'küpsema, küpsetama'	0	0%	0	0%	1	5%	1	4%	2	2%
<i>lapju</i> 'labidas'	0	0%	1	4%	1	5%	1	4%	3	3%
<i>lell</i> 'isa vend'	2	9%	4	14%	8	36%	10	38%	24	24%
<i>luits</i> 'lusikas'	1	5%	2	7%	1	5%	3	12%	7	7%
<i>lämmi</i> MURD 1. '<adj> soe' 2. '<s> soojus'	5	23%	6	21%	6	27%	12	46%	29	30%
<i>manu</i> MURD 'juurde'	2	9%	4	14%	6	27%	10	38%	22	22%
<i>mõskma</i> MURD 'pesema'	1	5%	2	7%	1	5%	5	19%	9	9%
<i>müire</i> MURD 'tilgastanud, kergelt hapu'	2	9%	0	0%	4	18%	2	8%	8	8%
<i>nagel</i> 'nael'	2	9%	6	21%	2	9%	5	19%	15	15%
<i>nõgel</i> 'nõel'	0	0%	6	21%	2	9%	7	27%	15	15%
<i>parts</i> MURD 'part'; 'hoop', 'lөөk', 'lask'	2	9%	1	4%	3	14%	7	27%	13	13%
<i>pedajas</i> 'mänd [männi], pedakas'	0	0%	0	0%	7	32%	6	23%	13	13%
<i>peesuma</i> 'soojenema'	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
<i>piirak</i> 'pirukas'	3	14%	3	11%	2	9%	3	12%	11	11%
<i>prõlla</i> MURD 'praegu'	2	9%	0	0%	1	5%	0	0%	3	3%
<i>pähn</i> MURD 'pärn'	2	9%	0	0%	0	0%	5	19%	7	7%
<i>pürst</i> MURD 'hari'	1	5%	1	4%	1	5%	6	23%	9	9%

<i>riibuma</i> 'riisuma'	3	14%	1	4%	1	5%	3	12%	8	8%
<i>rüga</i> 'rukis'	2	9%	0	0%	0	0%	2	8%	4	4%
<i>sann</i> 'saun'	5	23%	10	36%	5	23%	11	42%	31	32%
<i>siug</i> 'uss, madu'	1	5%	0	0%	1	5%	3	12%	5	5%
<i>surkima</i> MURD 'torkima, pistma'	12	55%	19	68%	19	86%	25	96%	75	77%
<i>susi</i> MURD 'hunt'	13	59%	26	93%	22	100%	25	96%	86	88%
<i>sõsar</i> 'õde'	13	59%	12	43%	9	41%	22	85%	56	57%
<i>sõtse</i> MURD 1. 'isa õde', 2. 'õde, sõsar'	2	9%	2	7%	2	9%	5	19%	11	11%
<i>tsipa</i> KÕNEK 'natuke, pisut, veidi', KÕNEK 'natuke(ne)', 'veidike(ne)'	17	77%	28	100%	19	86%	26	100%	90	92%
<i>tsirk</i> MURD 'lind'	0	0%	1	4%	3	14%	2	8%	6	6%
<i>ubin</i> MURD 'õun'	7	32%	16	57%	7	32%	21	81%	51	52%
<i>uibo</i> MURD 'õunapuu'	0	0%	1	4%	3	14%	4	15%	8	8%
<i>umbhain</i> 'umbrohi'	11	50%	11	39%	2	9%	10	38%	34	35%
<i>undruk</i> 'seelik'	2	9%	0	0%	1	5%	3	12%	6	6%
<i>vabarnad</i> 'vaarikad'	0	0%	0	0%	2	9%	4	15%	6	6%
<i>veli</i> 'vend, vennas'	10	45%	8	29%	11	50%	17	65%	46	47%
<i>vigel</i> 'hang, hark'	2	9%	1	4%	4	18%	2	8%	9	9%
<i>võhl(u)</i> 'rott'	3	14%	0	0%	0	0%	1	4%	4	4%
<i>värvat</i> MURD 'värav'	8	36%	4	14%	0	0%	5	19%	17	17%
<i>värja</i> 'värav'	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
<i>vöörus</i> 'eeskoda'	1	5%	0	0%	0	0%	2	8%	3	3%
<i>õkva</i> MURD 'otse(jooned); kohe, lausa'	3	14%	8	29%	9	41%	12	46%	32	33%
<i>üsk</i> 1. 'süli, rüpp' 2. 'emaihu (eriti loote asukohana rasedusega ühenduses)'	0	0%	2	7%	0	0%	5	19%	7	7%
Kokku	203	18%	260	19%	232	21%	415	32%	1110	23%

3.2.1. Analüüs EKSS-i märgendite järgi

Esiteks analüüsin sõnu EKSS-i märgendite järgi, jaotades sõnad vastavalt rühmadesse:

(a) sõnale on EKSS-is vaste ilma märgendita või märgendiga KÕNEK;

(b) sõnadel on EKSS-is vaste märgendiga MURD (st murdesõna);

(c) sõnal ei ole vastet EKSS-is.

Võrdlen, kas nende kolme rühma sõnade tundmises on erinevusi.

- a) Sõnu, millel on EKSS-is vaste ilma märgendita või märgendiga KÕNEK, on minu uuritavast 50 sõnast 20. Need on *agu* 'koidueelne hämarus', *haukama* 'hammustama', *kaema* 'vaatama', *kakk* 'öökull' või 'leivapätsike', *kikas* 'kukk', *kuremari* 'jõhvikas', *kõssama* 'midagi lausuma' või 'millelegi reageerima', *lell* 'isa vend', *pedajas* 'mänd', *riibuma* 'riisuma', *rüga* 'rukis', *siug* 'uss' või 'madu', *sõsar* 'õde', *tsipa* 'natuke', *undruk* 'seelik', *vabarnad* 'vaarikad', *veli* 'vend', *vigel* 'hang', *vöörus* 'eeskoda' ja *üsk* 'süli', 'rüpp' või 'emaihu'. Kõikide sõnade ja vastajate peale oli õigeid vastuseid kokku 1110. Nende kahekümne sõna peale oli õigeid vastuseid aga 575, mis on 52% kõigist õigeist vastustest. Kui arvestada aga ka sellega, et sõnade arv on erinevates rühmades erinev, siis ühtlustatud sõnade arvu põhjal on selle rühma sõnade teadmine 47%. Selle rühma kolm kõige paremini tuntud sõna olid *tsipa*, *kaema* ja *kikas* ning kolm kõige halvemini tuntud sõna olid *vöörus*, *rüga* ja *siug*.
- b) Sõnu, millel on EKSS-is vaste märgendiga MURD ehk neid loetakse murdesõnadeks, on minu uuritavast 50 sõnast 19. Need on *kesv* 'oder', *kikkapiüks* 'nurmenukk' või 'harilik kukeseen', *kõiv* 'kask', *lämmi* 'soe' või 'soojus', *manu* 'juurde', *mõskma* 'pesema', *müre* 'tilgastunud, kergelt hapu', *parts* 'part', *prõlla* 'praegu', *pähn* 'pärn', *pürst* 'hari', *surkima* 'torkima', *susi* 'hunt', *sõtse* 'isa õde' või 'õde', *tsirk* 'lind', *ubin* 'õun', *uibo* 'õunapuu', *värat* 'värav', *õkva* 'otse', 'kohe' või 'lausa'. Nende üheksateistkümne sõna peale oli õigeid vastuseid kokku 413, mis on 37% kõigist õigeist vastustest. Ühtlustatud sõnade arvu põhjal on selle rühma sõnade teadmine aga 35%. Selle rühma kolm kõige paremini tuntud sõna olid *susi*, *surkima* ja *ubin* ning kolm kõige halvemini tuntud sõna olid *kesv*, *kikkapiüks* ja *prõlla*.
- c) Sõnu, millel ei ole vastet EKSS-is, on minu uuritavast 50 sõnast 11. Need on *kütsama* 'küpsema' või 'küpsetama', *lapju* 'labidas', *luits* 'lusikas', *nagel* 'nael', *nõgel* 'nõel', *peesuma* 'soojenema', *piirak* 'pirukas', *sann* 'saun', *umbhain* 'umbrohi', *võhl(u)* 'rott' ja *värjä* 'värav'. Nende üheteistkümne sõna peale oli õigeid vastuseid 122, mis on 11% kõigist õigeist vastustest. Ühtlustatud sõnade arvu põhjal on selle rühma sõnade teadmine aga 18%. Selle rühma neli kõige

paremini tuntud sõna olid *umbhain*, *sann*, *nõgel* ja *nagel* (viimast kahte teati võrdselt) ning kolm kõige halvemini tuntud sõna olid *peesuma*, *värjä* ja *kütsama*.

Nagu näha, siis nende lõunaeesti päritolu sõnade tundmine sõltubki mõnevõrra sellest, kui võrd sõnad on kodunenud eesti kirjakeeles, nagu seda osutavad erinevad EKSS-i märgendused. Kõige rohkem teatakse ilma märgendita või märgendiga KÕNEK sõnu, mõnevõrra vähem teatakse märgendiga MURD sõnu ja kõige vähem teatakse sõnu, mida pole EKSS-is. Samas on kõigis rühmades sõnu, mida teavad vaid üksikud õpilased, nt kuni 3% teati sõnu *vöörus*, *rüga*, *kesv*, *kikkapiüks*, *prõlla*, *peesuma*, *värjä*, *kütsama* ja *lapju*. Hästi ehk üle 50% teati sõnu kahest esimesest rühmast. Need olid *kakk*, *sõsar*, *kikas*, *kaema*, *tsipa*, *ubin*, *surkima* ja *susi*.

2.3.2. Analüüs sõnade tundmise määra järgi

Teiseks analüüsin sõnu tundmise määra järgi, rühmitades sõnad nelja kategooriasse:

- 1) sõnad, mida ei teatud üldse või erandlikult mõni väga üksik (alla 10%);
- 2) sõnad, mida teati vähe (alla 33%);
- 3) sõnad, mida teati keskmiselt (33% kuni 67%);
- 4) sõnad, mida teati hästi (üle 67%).

Esitan sõnad nende teadmise järgi kasvavas järjekorras.

Esimesse rühma kuuluvad sõnad, mida ei teatud üldse või teadis erandlikult mõni üksik õpilane (alla 10%). Neid on 23 ehk 46% sõnadest. Need on *peesuma* 'soojenema', *värjä* 'värav', *kütsama* 'küpsema' või 'küpsetama', *vöörus* 'eeskoda', *kesv* 'oder', *kikkapiüks* 'nurmenukk' või 'harilik kukeseen', *prõlla* 'praegu', *lapju* 'labidas', *rüga* 'rukis', *võhl(u)* 'rott', *siug* 'uss' või 'madu', *undruk* 'seelik', *vabarnad* 'vaarikad', *tsirk* 'lind', *üsk* 'süli', 'rüpp' või 'emaihu', *pähn* 'pärn', *luits* 'lusikas', *riibuma* 'riisuma', *müre* 'tilgastunud, kergelt hapu', *uibo* 'õunapuu', *vigel* 'hang', *mõskma* 'pesema' ja *pürst* 'hari'.

Teise rühma kuuluvad sõnad, mida teati vähe (alla 33%), kuid rohkem kui esimese rühma sõnu. Neid on 14 ehk 28% sõnadest ja need on *sõtse* 'isa õde' või 'õde', *piirak* 'pirukas', *kuremari* 'jõhvikas', *pedajas* 'määnd', *parts* 'part', *nagel* 'nael', *nõgel* 'nõel', *värvat* 'värav', *kõiv* 'kask', *manu* 'juurde', *agu* 'koidueelne hämarus', *lell* 'isa vend', *lämmi* 'soe' või 'soojus' ja *sann* 'saun'.

Kolmandasse rühma kuuluvad sõnad, mida teati keskmiselt (33% kuni 67%). Neid on 9 ehk 18% sõnadest ja need on *õkva* 'otse, kohe, lausa', *umbhain* 'umbrohi', *haukama* 'hammustama', *kõssama* 'midagi lausuma' või 'millelegi reageerima', *veli* 'vend', *kakk* 'öökull' või 'leivapätsike', *ubin* 'õun', *sõsar* 'õde' ja *kikas* 'kukk'.

Neljandasse rühma kuuluvad sõnad, mida teati hästi (üle 67%). Neid on 4 ehk 8% sõnadest ja need on *kaema* 'vaatama', *surkima* 'torkima', *susi* 'hunt' ja *tsipa* 'natuke'.

Analüüs näitab, et sõnu teati pigem vähe, sest esimesse rühma, kus on sõnad, mida ei teatud üldse või teadsid üksikud, kuuluvad peaaegu pooled sõnad. Samuti on palju sõnu teises rühmas, kus on sõnad, mida teati vähe. Natuke vähem on kolmanda rühma sõnu, mida teati keskmiselt, ja kõige vähem ehk ainult 4 sõna, mis on 8% sõnadest, on neljandas rühmas, mille sõnu teati hästi. Kõige vähem teati ehk üldse ei teatud sõnu *peesuma* ja *värja* ning kõige rohkem teati sõna *tsipa*.

Keskmiselt ja hästi teati näiteks sagedasemas kasutuses olevaid tegusõnu, määrsõnu ja mõnda looma. Vähe teati näiteks loodusega seotud sõnu ja mõnda sugulusega seotud sõna. Üksikult teati või üldse ei teatud näiteks ka osasid loodusega seotud sõnu ja mitut tööriista.

Segadust tekitasid näiteks sõnade homonüümid ehk sõna *agu* vasteks kirjutasid paljud õpilased 'oksad' ehk sõna *hagu* tähenduse. Samuti pakuti kirjakeelseid vasteid, mis kõlavad murdesõnadele sarnaselt, näiteks *sõsarale* pakuti vasteks 'sõstar', *haukama* vasteks 'haukuma', *kaema* vasteks 'kaebama', *kesvale* 'kasv' ja 'kehv', *lelle* tähenduseks pakuti näiteks 'mänguasi' (ilmselt seoses sõnaga *lelu*), *luitsale* 'loits', *mõskmale* 'mõistma' ja 'mõtlemä', *müredale* 'mure', *naglale* 'nigel', *peesumale* 'pesema', *ubinale* 'uba', *vabarnatele* 'varbad' ja 'varblased', *undrukule* 'tüdruk', *rüale* 'töö' ja 'töötama' (seoses sõnaga *rügama*), *kikkapiüksile* 'argpüks', *vöörusele* 'võõras', ja *manule* 'anum'.

Sõna *sann* tähenduseks kirjutasid paar õpilast aga 'poeg' ja 'päike', mis olid ilmselt tuletused inglise keelest.

3.3. Järeldused

Nelja koolide tulemusi võrreldes (vt tabel 2) selgub, et kõige paremini teadsid lõunaeeesti päritolu sõnu Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpilased, nende kõigist võimalikest (sh vastamata jäetud) vastustest oli õigeid 32%. Järgnesid Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasium 21%-ga, Kõrveküla Põhikool 19%-ga ja Tartu Veeriku Kool 18%-ga. Nagu näha, on Hugo Treffneri Gümnaasiumi tulemused selgelt paremad ja ülejäänud kolme kooli õpilased tunnevad sõnu üsna sarnaselt. Siiski tulemused näitavad, et gümnaasiumi õpilased teavad neid lõunaeeesti sõnu vähemalt natuke paremini kui põhikooli õpilased. Linnalähedase maakooli ja linnakooli tulemused aga oluliselt ei erine, esimese omad on vaid pisut paremad. Üldiselt on aga lõunaeeesti sõnade tundmine Tartu ja selle lähiümbruse õpilaste seas üllatavalt madal – kõigi vastajate peale kokku oli õigeid vastuseid 23%.

Õpilaste sugu tulemusi mõjutavaks ei osutunud. Nii poiste kui tüdrukute seas leidsid neid, kes teadsid murdesõnu väga hästi, neid, kes teadsid keskmiselt, ja neid, kes ei teadnud peaaegu üldse. Parim poiss teadis 29 küsitud sõna. Ta oli Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasiumist, pärit Tartust, tema vanemad olid samuti Tartust ja vanavanemad Tartumaalt. Parim tüdruk teadis aga 46 sõna. Ta oli Hugo Treffneri Gümnaasiumist, pärit Võrumaalt, tema vanemad olid samuti Võrumaalt ning vanavanemad Võrumaalt ja mujalt Lõuna-Eestist. Neil kahel parimal vastajal olid kolm ühist sõna, mida kumbki ei teadnud. Need olid *peesuma*, *kikkapiüks* ja *värja*.

Õpilaste päritolul on tulemustele teatav mõju, kuid see ei ole tugev. Enamik õpilasi on pärit Tartust, nii et nad ongi juba ise lõunaeeestlased. Samas oli ka neid, kes ise või kelle vanemad või vanavanemad on pärit lõunaeeesti murrete tuumalalt, näiteks Võrust, Põlvast või Valgast. Nende hulgas oli õpilasi, kes teadsid murdesõnu väga hästi, kuid oli ka neid, kes vaatamata lõunaeeesti päritolule teadsid murdesõnu vähe. Ühes klassis näiteks teadis õpilane, kelle vanemad on pärit Tartust ja Saaremaalt, rohkem sõnu kui õpilane, kes ise

ja kelle mõlemad vanemad on pärit Valgast. Kõige parematel lõunaeesti sõnade tundjatel on aga valdavalt ka lõunaeesti päritolu ehk siis nad ise või nende vanemad või vanavanemad on pärit Tartust lõunapoolt aladelt, kus lõunaeesti murdekeele seisund on veel tugevam. Mõni neist on ka pärit Tartust, aga nagu juba mainisin, siis enamik õpilastest märkiski oma sünnikohaks Tartu. Oli ka õpilasi, kes on sündinud Põhja-Eestis. Üllatavalt teadis mõni neist lõunaeesti sõnu päris hästi, võrreldes oma klassikaaslastega. Siiski paar Tallinna ja Rakvere päritolu õpilast teadis neist lõunaeesti sõnadest üksnes mõnda üksikut. Oli ka mõni õpilane, kelle vanemad ja vanavanemad on pärit välismaalt ja kes seetõttu teadsid väga väheseid lõunaeesti sõnu. Üks õpilane, kes on sündinud Soomes, kuid kelle vanemad ja vanavanemad on Võrust, teadis aga lõunaeesti sõnu päris hästi.

Viiest parimast vastajast olid neli Hugo Treffneri Gümnaasiumi (HTG) õpilased ja üks Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasiumi (KJPG) õpilane. Parim oli 46 sõna teadnud HTG tüdruk, kes on pärit Võrumaalt ning kelle vanemad ja vanavanemad on samuti Võrumaalt ja mujalt Lõuna-Eestist. Paremusest teine oli 29 sõna teadnud KJPG poiss, kes on pärit Tartust ning keele vanemad ja vanavanemad on samuti Tartust ja Tartumaalt. Kolmas on HTG tüdruk, kes teadis 25 sõna. Ta on pärit Tartust, tema vanemad on Põlvast ja vanavanemad Põlvast, Väike-Maarjast ja Võrust. Paremusest neljas on HTG poiss, kes teadis 24 sõna. Ta on pärit Tartust, vanemad on Põlvamaalt ja Tõrvast ning vanavanemad Valga- ja Põlvamaalt. Viies on HTG tüdruk, kes teadis 23 sõna. Ta on pärit Tallinnast, vanemad on Tallinnast ja Põltsamaalt ning vanavanemad Lõuna-Eestist, Tartumaalt, Lääne-Eestist ja Tallinnast. Nende õpilaste peretausta põhjal saab järeldada, et päritolu mõjutab lõunaeesti päritoluga sõnade tundmist, sest viiest parimast õpilasest vaid üks polnud Lõuna-Eestist pärit, kuid temagi vanavanemad on siiski Lõuna-Eestist.

Kõrveküla Põhikooli (KPK) parim vastaja oli tüdruk, kes teadis 20 sõna. Ta on pärit Soomest, kuid tema vanemad ja vanavanemad on Võrust. Sama kooli paremuselt teine vastaja oli tüdruk, kes teadis 19 sõna. Ta on pärit Põlvamaalt, vanemad on samuti Põlvamaalt ning vanavanemad Põlvamaalt ja Jõgevamaalt. KPK paremuselt kolmas vastaja oli poiss, kes teadis 15 sõna. Ta on pärit Tartust, oma vanemate ning vanavanemate päritolu ta ei märkinud. Tartu Veeriku Kooli (TVK) parim vastaja oli

tüdruk, kes teadis 22 sõna. Ta on pärit Tartust, vanemate ja vanemate päritoluks märkis ta lihtsalt Eesti. Sama kooli paremuselt teine vastaja oli tüdruk, kes teadis 21 sõna. Ta on pärit Tartust, vanemate päritolu märkis ta samuti vaid Eesti ning vanavanemate puhul Venemaa ja Eesti. TVK paremuselt kolmas vastaja oli tüdruk, kes teadis 17 sõna. Ta on pärit Tartust, vanemad on Haapsalust ja Tartust ning vanavanemad samuti Haapsalust ja Tartust. Seega on parimatel vastajatel kõigil vähemalt osaliselt Lõuna-Eesti päritolu.

Kokkuvõte

Minu bakalaureusetöö eesmärk oli selgitada välja, kui hästi tunnevad Tartu ja Kõrveküla 9. ja 12. klasside õpilased sagedasemaid lõunaeesti sõnu. Töö esimeses peatükis esitasin ülevaate lõunaeesti murrete kujunemisest ehk sellest, kuidas soome-ugri algkeelest kujunes läänemeresoome algkeel, millest eraldus lõunaeesti hõimukeel ja sellest lõunaeesti murded. Samuti kirjeldasin lõunaeesti sõnavara üldist omapära ja Tartu murde eripärasid.

Teises peatükis selgitasin, kuidas eesti kirjakeelde on võetud lõunaeesti päritolu murdesõnu. Tõin esile lõunaeesti sõnu, mis on eesti üld- ja oskuskeeles jäänud tänaseni kasutusele. Samuti kirjeldasin, kuidas osa kirjakeelde võetud lõunaeesti sõnu on kasutusel oma algse tähendusega vastuolus. Lisaks võrdlesin töös uuritava 50 sõna esinemist ÕS 1918-s ja ÕS 2018-s, et teada saada, millised lõunaeesti sõnad olid juba sada aastat tagasi kirjakeelde võetud ja millised on jõudnud kasutusse viimase saja aasta jooksul.

Selleks, et selgitada välja, kui hästi tunnevad Tartu ja Kõrveküla 9. ja 12. klasside õpilased lõunaeesti sõnu, koostas ja viisin läbi küsitluse, kus nelja kooli õpilased pidid kirjutama 50-le etteantud lõunaeesti sõnale kirjakeelse vaste ja kirjutama näitelause. Küsitluses osales 98 õpilast.

Kogutud andmete põhjal analüüsisin, kui hästi tunnevad õpilased lõunaeesti sõnu, millise kooli õpilased tunnevad lõunaeesti sõnu kõige paremini ning millised teguritest, nagu päritolu, haridus ja sugu, mõjutavad õpilaste lõunaeesti sõnade tundmist. Minu hüpotees oli, et õpilased tunnevad lõunaeesti sõnu pigem vähe ja kõige paremini sooritavad testi need, kes on pärit lõunaeesti keele tuumalalt, st Võru- ja Setumaalt.

Analüüs näitas, et õpilased teadsid lõunaeesti sõnu küllaltki vähe – kõigi vastajate ehk 98 õpilase peale kokku oli õigete vastuseid 23%. Kõige parem tulemus oli Hugo Treffneri Gümnaasiumis, kus õigete vastuseid oli 32%. Sellele järgnesid Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasium 21%-ga, Kõrveküla Põhikool 19%-ga ja Tartu Veeriku Kool 18%-ga. Seega kool mingil määral mõjutab katse tulemusi, kuigi vaid üks kool neljast

eristus teistest oluliselt, teiste tulemused olid samaväärsed. 12. klasside õpilaste tulemused olid siiski paremad kui 9. klasside õpilaste omad.

Õpilaste päritolul oli tulemustele teatav mõju. Lõuna-Eesti päritoluga õpilased võisid teada lõunaeesti sõnu hästi, kuid ei pruukinud. Samas oli kõigil parematel vastajatel Lõuna-Eesti päritolu. Parim vastaja, kes oli Hugo Treffneri Gümnaasiumist, oli pärit Võrumaalt. Seega minu hüpotees päritolu mõju kohta pidas paika.

Õpilaste sugu küsitluse tulemusi ei mõjutanud. Nii poiste kui tüdrukute seas oli neid, kes teadsid lõunaeesti sõnu päris hästi kui ka neid, kes ei teadnud üldse.

Kõige paremini teati sõnu *kakk, sõsar, kikas, kaema, tsipa, ubin, surkima* ja *susi*. Neid kirjakeeleski kasutusel olevaid sõnu teadsid üle 50% vastajatest õigesti. Väga vähe või üldse mitte ehk 3% või vähem teati sõnu *vöörus, rüga, kesv, kikkapiüks, prõlla, peesuma, värjä, kütsama* ja *lapju*. Need sõnad on seotud vana eluolu, põllumajanduse ja loodusega või on kitsama murdelevikuga.

Kirjandus

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Honkola jt = Honkola, Terhi, Jenni Santaharju, Kaj Syrjänen, Karl Pajusalu 2019. Clustering lexical variation of Finnic languages based on atlas linguarum fennicarum – Linguistica Uralica,. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 161–184

Iva, Sulev 2008. Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepüü. – Oma Keel 2, 5–12.

Iva, Sulev 2019. Vastne, rase, üsk ja nilbe: võro-eesti termini- ja sõnasegähüisi. – Sõnavara- ja kirjandusküsimüisi võro ja karala keelemailt. Võro: Võro Instituut, 48–66.

Jõgar, Laura, Tuuli Reinthal 2019. Tartu-Maarja murraku tundmine Kõrveküla põhikooli 8.–9. klassides. Tartu: Käsikiri TÜ eesti keele osakonnas.

Kaarheit, Salme 1950. Lõuna-eestiline sõnavara eesti tänapäeva kirjakeeles. Diplomitöö. Tartu: Käsikiri TRÜ eesti keele kateeder.

Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä – itämerensuomalaista etymologiaa. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Krikmann, Arvo, Karl Pajusalu 2000. Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Tallinn, 131–172.

Lang, Valter 2018. Läänemeresoome tulemised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Pajusalu, Karl 2013. Eesti keeleuuendus ja murded. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 168–185.

Pajusalu, Karl 2018. Soome-ugri pärand ja murded. – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost. Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn: EKSA, 110–114.

Pajusalu jt = *Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg* 2018. Eesti murded ja kohanimed. 3. trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Rätsep, Huno 2002. Eesti keele tekkimise lugu. – Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 9–26.

Veski, Asta 1986. Murdesõnade kasutamine oskussõnadena 20. sajandi I poolel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30. Tallinn: Eesti Raamat, 69–76.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

ÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918. Tallinn: K.-Ü. „Rahwaülikooli“ kirjastus.

ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Lisa 1. Küsitlus

Lõunaeeesti sõnavara tundmine Tartu õpilaste hulgas

Kool:

Klass:

Sugu:

Sünnikoht (küla/linn):

Vanemate sünnikohad:

Vanavanemate sünnikohad:

Palun kirjuta lõunaeeesti päritolu sõnadele kirjakeelne vaste ja tee iga sõnaga üks näitelause!

AGU –

HAUKAMA –

SÕSAR –

KAEMA –

KESV –

ÕKVA –

KIKAS –

KÕSSAMA –

KÕIV –

LELL –

LUI TS –

MÕSKMA –

MÜRE –

NAGEL –

PEDAJAS –

PEESUMA –

UIBO –

PÜRST –
TSIPA –
SIUG –
RIIBUMA –
SURKIMA –
SÕTSE –
UBIN –
UNDRUK –
VABARNAD –
VELI –
VIGEL –
ÜSK –
PÄHN –
PARTS –
VÄRAT –
RÜGA –
VÕHL(U) –
SUSI –
LÄMMI –
KIKKAPÜKS –
LAPJU –
PIIRAK –
KÜTSAMA –
KAKK –
NÕGEL –
UMBHAIN –
VÖÖRUS –
VÄRJÄ –

PRÖLLA –

TSIRK –

KUREMARI –

SANN –

MANU –

Knowledge of South Estonian words by Tartu's school students

Summary

The objective of my bachelor's thesis was to investigate the familiarity with the commonest South Estonian words among 9th and 12th graders in Tartu and Kõrveküla. To that end, I prepared and conducted a questionnaire, in which students of four schools were to provide a standard-Estonian synonym for 50 words selected from South Estonian dialect and write a sample sentence.

From the findings, I analysed how well the students knew the South Estonian words, from which school came the students who knew the words the best and what factors influenced the knowledge, such as origin, education and sex, and to what degree. My hypothesis was that the students would exhibit a fairly poor familiarity with the words in South Estonian dialects and that those originating from Võru County would be the top scorers.

The analysis showed that the students had a fairly scanty knowledge of South Estonian words – the percentage of correct answers among all the respondents (98 students) was 23. The best score was registered at Hugo Treffner Upper Secondary School, where the rate of correct answers was 32%. It was followed by Tartu Kristjan Jaak Peterson Upper Secondary School with 21%, Kõrveküla Basic School with 19% and Tartu Veeriku School with 18%. Accordingly, the school had some influence on the findings, although only one school out of four stood out, the results of the rest being alike. The 12th graders scored higher than the 9th graders.

The students' origin had some effect on the results. Those originating from South Estonia were likely to have a good knowledge of South Estonian words, although they did not use them. The top scorers did originate from southern Estonia; the best respondent, a student of Hugo Treffner Upper Secondary School, came from Võru County. This corroborated my hypothesis concerning the influence of the origin.

The gender of the students had no impact on the scores. Both the boys and the girls included those who had a fair familiarity with the South Estonian dialect words as well as those who had altogether no familiarity therewith.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Laura Jõgar,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Lõunaeesti sõnavara tundmine Tartu õpilaste hulgas“, mille juhendaja on professor Karl Pajusalu, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Laura Jõgar

08.06.2020